

T. C.
CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ
MANİSA YÖRESİ TÜRK TARİHİ VE KÜLTÜRÜNÜ
ARAŞTIRMA VE UYGULAMA MERKEZİ

**BİRİNCİ ULUSLARARASI MEVLÂNÂ, MESNEVÎ VE
MEVLEVÎHÂNELER SEMPOZYUMU BİLDİRİLERİ
(19-21 Aralık 2001- Manisa Mevlevîhânesi)**

Yayına Hazırlayan

Emrehan KÜEY

MANİSA 2002

İSTANBUL'DA MEVLEVÎ ŞEYH AİLELERİ ve MEVLEVÎLİĞİN BİR İMPARATORLUK TARİKATI OLARAK ÖRGÜTLENMESİ

Ekrem İŞİN*

Anadolu Ortaçağı'nı etkileyen başlıca tasavvufî düşünce hareketlerinden birisi, farklı gelenekleri temsil eden iki mutasavvıfın, 13. yüzyılda Selçuklu başkenti Konya'ya yaptıkları yolculuklar sonucunda gerçekleşti. Endülüs'ten hareketle İslâm coğrafyasını Batı'dan Doğu'ya adım adım gezen İbn Arabî, 13. yüzyıl başlarında Konya'yı ziyaret etmiş, Vahdet-i Vücut öğretisinin oluşum aşamasındaki düşünsel içeriğini, şehrin önde gelen kültür çevrelerine tanıtmıştı. Bir süre sonra, Konya'da noktalanacak ikinci bir yolculuk daha gerçekleşecekti. Bu defa, öncekinin tam aksine Doğu'dan Batı'ya doğru yapılan bir yolculuk söz konusuydu. Bahaeddîn Veled, ailesiyle birlikte Belh'ten ayrılıp Konya'ya gelerek yerleşti. Böylece Doğu ve Batı tasavvuf ekollerinin, başka bir deyişle Endülüs kökenli felsefî mistisizm ile Orta Asya-İran merkezli ilâhî vecd anlayışının Konya'da buluşmaları, önce Anadolu Ortaçağ düşünce hayatını şekillendirmiş, daha sonra da tarihî süreç boyunca farklı tarikat pratikleri tarafından geliştirilerek Türk tasavvuf kültürünün âdeta omurgasını oluşturmuştur.

Konya'da 13. yüzyıl sonlarına doğru, çöküş halindeki Selçuklu üst tabakasının estetik normları, Bağdad-Horasan eksenli medrese öğretisi, seyyah dervişlerin batınî inanç kalıpları ve esnaf loncalarının orta tabaka ahlâkı tarafından kuşatılmış Mevlevî kültürü, Sultan Veled'in yaptığı düzenlemeler sonucunda bir tarikat kimliği kazanmıştı. Mevlevîlik, bu kimliğin yalnızca tasavvufî planda değil, aynı zamanda toplumsal tarih içinde temsil ettiği idarî ve siyâsî yapılanmanın da adıdır. Böylece Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin tasavvuf anlayışı kadar, bu mistik kimliğe süreklilik sağlayan toplumsal kurumlaşma biçimleri de, tarikatın tarihinde önemli rol oynamışlardır. Bunların başında

* Yapı Kredi Yayıncılık.

Çelebilik makamı gelir. Diğer bir kurumlaşma biçimi ise, yapı itibarıyla Çelebilik makamından farklı olmayan, ancak tarikat hiyerarşisinde yer almadıkları halde, Mevlevîliği idarî, siyasî ve kültürel yönden denetleyen şeyh aileleridir. Mevlevîlik tarihinde 17. yüzyıldan itibaren ön plana çıkmaya başlayan bu aileler, özellikle imparatorluğun yönetim merkezi olan İstanbul'da etkinlik göstermişler, bunun sonucunda da Çelebilik makamından yarı bağımsız bir toplumsal kimliğin sözcülüğünü yapmışlardır. Mevlevî organizasyonu içinde ortaya çıkan bu yeni gruplar, tarikatın merkezîyetçi yönetim geleneğiyle zaman zaman üstü örtük bir çatışmaya bile girmişlerdir. Osmanlı modernleşmesinin hız kazandığı Tanzimat sonrasında ise, bu çatışmanın siyasî bir nitelik kazandığını söylemek mümkündür. Diğer taraftan şeyh aileleri, içinde yetiştikleri şehir kültürüyle Mevlevî geleneklerini bütünleştiren bir çeşit bağlayıcı doku işlevini de üstlenmişlerdir. Bunun sonucunda Konya merkezli geleneksel Mevlevî kültürünün yanı sıra, İstanbul ve taşra üslubu olmak üzere iki farklı tarz meydana gelmiş, Rumeli, Anadolu ve Arap vilayetlerindeki Mevlevîhânelerde temsil edilen bu taşra üslubu yerel folklorik unsurlarla beslenerek tarikatın âdâb ve erkânında, sohbet kültüründe ve edebiyatında belirgin bir yerleşme olgusuna neden olmuştur. Tarikatın bünyesindeki bu son derece önemli sosyo-kültürel dönüşümü daha iyi kavrayabilmek için, Mevlevîliğin kurumlaşma tarihini ana hatlarıyla incelemek gerekir.

Mevlevîliği tarih sahnesine çıkartan ilk büyük adım, Sultan Veled tarafından kurulan "Çelebilik Makamı"yla atılmıştır. Mevlânâ soyundan gelen ve "Çelebi" olarak adlandırılan aile üyeleri için tahsis edilmiş bu makam, aynı zamanda tarikata idarî açıdan da merkezîyetçi bir kimlik kazandırmaktaydı. Konya'daki Âsitânede ikamet eden Çelebi, İmparatorluk coğrafyasına dağılmış bütün Mevlevîhânelere şeyh tayini yapma, bu merkezler arasındaki koordinasyonu sağlama ve hepsinden önemlisi tarikatı siyasî otoriteye karşı temsil etme göreviyle donatılmıştı. Mevlevî çelebilerinin, toplumsal açıdan kan bağına dayalı belirli bir aileye mensup olmaları, dolayısıyla tarikatın idarî ve temsil haklarını, hukukî bir tasarruf şekli olarak babadan oğula devretme yetkilerinin bulunması, bu aileye bir çeşit "hanedan" niteliği de kazandırıyor. Hiç kuşku yok ki, bu niteliğin manevî içeriğini kuşatan kudsiyet perdesi, Mevlevî çelebilerinin oluşturduğu toplum tabakasını, önce Beylikler dönemindeki yerel siyasî hanedanlar ve ardından da Osmanlı hanedanı karşısında ayrıcalıklı bir

nüfuz odağına dönüştürmüştü. Gerçekte Çelebi ailesi, Osmanlı hanedanından çok daha eski bir kültür geleneğini temsil ediyor ve tarihî kökleri daha uzak bir geçmişe dayanıyordu. İşte bu nedendir ki Çelebi ailesi, Osmanlı dönemi boyunca imtiyazlı sınıf statüsünü korudu; ancak mevcut merkezî otoriteyi temsil eden hanedanın dışında, siyasî nüfuz kazanarak yönetime ortak çıkma eğilimi gösteren diğer haneden yapılanmalarına karşı bir önlem olarak da sürekli kontrol altında tutuldu.

Mevlevîliğin Konya dışında yaygınlaşması 14. yüzyıl başlarından itibaren üç ayrı grubun faaliyetleriyle gerçekleşmiştir. Bunlardan birincisi, doğrudan Çelebi ailesine mensup olup genellikle Konya dışında faaliyet gösteren Mevlevî şeyhleridir. Bu grubu en iyi temsil eden örnek, Sultan Veled'in oğlu Ulu Ârif Çelebi'dir. 14. yüzyıl başlarında yaygın olan seyyah derviş tipinin bir örneği sayılabilecek Ulu Ârif Çelebi (ö. 1320), yaptığı uzun yolculuklar sonucunda tarikatın, Türkmen beylerinin hakim olduğu bölgelerde kökleşmesini sağlamıştır. Aralarında Amasya, Kastamonu, Denizli, Kütahya ve Birgi gibi beylik merkezlerinin de bulunduğu bu geniş coğrafya, Mevlevîliğin Anadolu'daki ilk örgütlenme sahası olarak dikkati çeker. Aydınoğulları, Germiyanogulları ve Saruhanogulları topraklarında yürütülen bu faaliyetler, aynı zamanda Mevlevîlik ile yerel hanedanlar arasındaki ilk siyasî nitelikli ilişkilerin de tohumlarını atmıştır. Ulu Ârif Çelebi'nin Germiyan emiri Alişiroğlu, Kütahya'da Yakub Bey, Birgi de ise Aydınoğlu Mehmed Bey ile kurduğu bu ilişki, hiç kuşku yok ki tarikatın daha sonra Osmanogulları ile yakınlaşmasında öncelikli bir öneme sahiptir. Mevlevîliği Konya dışında örgütleyen bir başka zümre ise, tarikat organizasyonunda "İnas Çelebileri" olarak bilinen ve Mevlânâ soyunu, Sultan Veled'in kızı Mutahhara Âbide Hatun neslinden sürdüren Çelebi ailesinin diğer koludur. Karahisar ve Kütahya mevlevîhâneleri bu kola mensup şeyhler tarafından kurulmuş, özellikle Konya'dan sonra ikinci önemli Âsitâne kabul edilen Karahisar Mevlevîhânesi meşihati, yalnızca İnas Çelebileri'nden gelme şeyhlere tahsis edilmiştir. Bu zümrenin başlıca temsilcileri ise Kütahya Mevlevîhânesi'ni faaliyete geçiren Celâleddin Ergun Çelebi (ö. 1373), Karahisar Mevlevîhânesi'nin kurucusu Bâlî Mehmed Çelebi ile İstanbul'da Galata Mevlevîhânesi'nin ilk postnişinliğini yapan oğlu Divâne Mehmed Çelebi'dir. Mevlevîliği örgütleyen üçüncü ve sonuncu grup, Çelebi ailesine mensup bulunmayan, ancak bu makamdan aldıkları hilâfet yetkisini yine bu makam adına

kullanma hakkına sahip Mevlevî şeyhleri zümresidir. Konumuzun esasını bu zümre oluşturmaktadır. Çelebilik makamı tarafından farklı bölgelerdeki mevlevîhânelerde atama yoluyla görevlendirilen bu şeyhler, bir bakıma Mevlevîliğin Osmanlı coğrafyasındaki en yaygın iletişim ağını kurmuşlar, böylece geniş ölçekli bir kültürel dolaşımın da mimarları olmuşlardır. 17. yüzyıl ortalarından itibaren bu zümre içinde yetişen bazı şeyhler, meşihat görevini yürüttükleri şehirlerde nüfuz kazanıp doğrudan siyasî iktidarın İstanbul ve taşradaki temsilcileri konumunu kazanınca, meşihat görevini kendi soylarından gelen aile üyelerine devretmeye başlamışlar, bunun sonucunda da kurdukları aileler, Konya Çelebileri'nden kısmen bağımsız hareket edebilen küçük, ama etkili yerel hanedanlara dönüşmüşlerdir. Artık bu aşamada, söz konusu aileler, Mevlevî kültürünün imparatorluk coğrafyasındaki geniş ölçekli dolaşımını değil, yerleştikleri ve kök saldıkları bölgenin kültürünü temsil etmektedirler. İstanbul Mevlevîliği, bu zümre bünyesinde yetişen birkaç güçlü şeyh ailesinin ürünüdür.

Şeyh ailelerini ortaya çıkartan ve geleneksel Mevlevî organizasyonunda köklü bir dönüşümün de habercisi olan bu toplumsal olgunun temelinde, tarikatın bir imparatorluk kurumu niteliğini taşımaya başlaması ve bizzat Saray'ın ülke yönetiminde kolayca denetleyebileceği yerel nüfuz odaklarına ihtiyaç duyması yatar. Bu dönüşümün Osmanlı siyasî yapılanmasındaki karşılığı, devletin Beylik tipi örgütlenmeden İmparatorluk tipi yönetim modeline geçmesidir. Bu yeni siyasî yapılanma İstanbul'un fethiyle gerçekleşmiştir.

İstanbul'un fethi, Mevlevîliğin tarihinde önemli bir dönüm noktasıdır. Fetihle birlikte Bizans'tan devralınan İmparatorluk vizyonu, din, dil ve etnik köken itibarıyla çeşitlilik gösteren bir sosyo-kültürel mozayığın yönetimi için devşirme karakterli bir bürokrasiyi öngörmekte, bunun üstüne de bütün hakimiyet hakkını elinde bulunduran Osmanlı hanedanının şer'î ve örfî hukuk tarafından onaylanmış mutlakiyetçi statüsünü yerleştirmektedir. Fatih Sultan Mehmed, saltanat dönemi boyunca bu yönetim modelinin gereklerini tam anlamıyla uygulamış, kendi mensup bulunduğu hanedana rakip olabilecek bütün yerel nüfuz odaklarını tasfiye etmişti. Anadolu'da faaliyet gösteren belli başlı tasavvuf zümrelerini temsil eden mutasavvıfların İstanbul'da etkili olamamalarının başında, işte bu siyaset anlayışı gelir. Bu tasavvuf zümreleri arasında Mevlevîler, hiç kuşkusuz ilk anda dikkati çekmektedirler. Mevlevîlik, Fatih Sultan Mehmed dönemi İstanbul'unda, Kalenderhâne Zaviyesi'ndeki çok

sınırlı faaliyet hariç tutulursa, hiçbir şekilde etkili olamamıştı. Fatih'in ölümüne kadar Mevlevîlerin İstanbul'da kurabildikleri bir tek Mevlevîhâne bile yoktu. Bunun başlıca iki nedeni vardı. Birincisi, az önce altını çizdiğimiz Osmanlı hanedan psikolojisinin, kendisine rakip olabilecek Çelebilerin nüfuzunu denetlenebilir bir seviyede tutma siyasetine bel bağlamasıdır. İkincisi ise, Osmanlı hanedanını kuşkulandıran önemli bir faktörü, Mevlevîliğin Karamanoğulları tarafından himaye edilen bir siyasî güç şeklinde değerlendirilmesini içermektedir. Ancak Fatih Sultan Mehmed'in bu engelleyici siyaseti ölümünden sonra devam etmemiş, yerine geçen II. Bayezid tarafından uygulamaya konulan ve yerel güç odaklarını kontrol altında tutma kaydıyla faaliyetlerine izin verme anlayışı devletin yeni yönetim felsefesi olmuştur. Bunun sonucunda Mevlevîlik, İstanbul'daki ilk resmî faaliyet merkezi olan Galata Mevlevîhânesi'ni 1491'de açmış, Bayramiyye, Halvetiyye ve Nakşebendiyye gibi önemli tarikatlar da bu dönemde şehir hayatına katılmışlardır.

II. Bayezid döneminden 17. yüzyıl ortalarına kadar İstanbul'daki Mevlevî faaliyetleri, Çelebilik makamı tarafından atanmış şeyhler tarafından yürütülmüştür. Bu dönem zarfında Galata, Yenikapı ve Beşiktaş mevlevîhanelerinde postnişinlik yapan şeyhler, dahe önce Anadolu ve Rumeli'de meşihat görevi üstlenmiş şeyhler arasından seçilmişlerdi. Bu dönemin İstanbul'daki Mevlevî kültürü üzerinde iki önemli sonucu olmuştur. Bunlardan birincisi, atama yöntemiyle postnişin olan şeyhler, yalnızca meşihat süreleri zarfında faal olabilmişler, kendi halifelerini yetiştiremedikleri için kültürel aktarım sürecinde zaman zaman kopukluklar meydana gelmiş, farklı üsluplar birbirini izlemiştir. Ancak bu sistem, İstanbul'a özgü Mevlevî kültürünün doğuşunu geciktirse de, imparatorluk merkezi ile taşra arasında çift yönlü bir iletişimi sağlaması bakımından faydalı olmuştur. İkinci önemli sonuç, Çelebilik makamının atama yöntemiyle nüfuzlu şeyh ailelerinin ortaya çıkmasını önlemesidir. Bu da hem kendisi, hem de siyasî otorite açısından memnunluk verici bir sonuçtur.

İstanbul'da Mevlevî şeyh ailelerinin gündelik hayat içinde söz sahibi olmaları, dolayısıyla tarikatın tarihinde yeni bir sayfa açmaları, Galata Mevlevîhânesi postnişini Furuncuzâde Sırrî Abdî Dede'nin meşihatının Bostan Çelebi (ö. 1630) tarafından kaldırılmasıyla başlar. Abdî Dede, aslen Urfalıdır ve Yenikapı Mevlevîhânesi şeyhi Kemal Ahmed Dede'nin yanında çile çıkartmıştır.

17. yüzyılın ilk çeyreğinde Galata Mevlevîhânesi meşihatinden ayrılmak zorunda kalan Abdî Dede, kısa bir süre sonra Kasımpaşa Mevlevîhânesi'ni faaliyete geçirmiş ve 22 yıl boyunca postnişinlik görevini yürütmüştür. Kendisinden sonra meşihate geçen İbrahim Dede ve Kasım Dede'den sonra Abdî Dede ailesine mensup üç şeyh, Halil Fazıl Dede, Mehmed Dede ve Halil Sâlik Dede, 1641-1722 yılları arasında İstanbul'daki ilk Mevlevî şeyh ailesinin temsilcileri olmuşlardır. Kasımpaşa Mevlevîhânesi'nde Abdî Dede ailesinden sonra ikinci önemli şeyh ailesi Musa Safî Dede'ye bağlı olan gruptur. Bu aile, yetiştirdiği şeyhler vasıtasıyla 1722-1788 tarihleri arasında Kasımpaşa Mevlevîhânesi'nde ve 1750-1778 arasında da Galata Mevlevîhanesi meşihatini temsil etmiştir. Kasımpaşa Mevlevîhânesi tarihine damgasını vuran üçüncü şeyh ailesi ise 1788'den II. Meşrutiyet sonrasına kadar meşihat görevini üstlenen Mehmed Dede ailesidir.

Galata Mevlevîhânesi'nde Gavsî Ahmed Dede ailesi, Beşiktaş Mevlevîhânesi'nde Eyyubî Mehmed Dede ailesi ile Ahmed Dede ailesi, Beşiktaş-Bahariye Mevlevîhânesi'nde Hasan Nazif Dede ailesi, Üsküdar Mevlevîhânesi'nde ise Abdullah Necib Dede ailesi, 17. yüzyıl sonundan 20. yüzyıl başına kadar yaklaşık iki yüzyıllık bir döneme damgasını vuran şeyhler yetiştirmişlerdir. Ancak bunlar arasında hem İstanbul Mevlevîliğini derinden etkilemiş, hem de Osmanlı modernleşme tarihinde siyasî ve kültürel açıdan büyük rol oynamış Mevlevî ailesi, Yenikapı Mevlevîhânesi postnişini Ebubekir Dede'ye mensuptur.

Ebubekir Dede, aslen Kütahyalıdır. Halvetî müntesibi bir ailede yetişmiş, 1746'da Yenikapı Mevlevîhânesi postnişini Küçük Mehmed Dede vefat edince boş kalan meşihat makamına tayin edilmiştir. 1746'dan tekkelerin kapatıldığı 1925 yılına kadar Ebubekir Dede ailesine mensup 7 şeyh birbirini izleyen meşihat dönemleri boyunca İstanbul Mevlevîliğini şekillendirmişler, III. Selim, II. Mahmud gibi reformcu padişahları destekleyerek siyasî güç kazanmışlar, daha sonra da Yeni Osmanlılar ve Jön Türk hareketinin içinde yer alarak aktif siyasete doğrudan katılmışlardır. Ebubekir Dede'den sonra Yenikapı Mevlevîhanesi meşihatini üstlenen bu aileye mensup şeyhler sırasıyla şu kişilerdir: Ali Nutkî Dede (ö. 1804), Abdülbakî Nâsır Dede (ö. 1820), Mehmed Hüsnî Dede (ö. 1829), Abdurrahim Künhî Dede (ö. 1831), Osman Salahaddin

Dede (ö. 1886), Mehmed Celâleddîn Dede (ö. 1908) ve Abdûlbakî Dede (ö. 1935).

Bu şeyhlerden Ali Nutkî Dede'nin meşihat dönemi I. Abdülhamid ve III. Selim dönemlerine rastlar. Şeyh Galib ve Hamamîzâde İsmail Dede Efendi'yi yetiştirmiştir. Müntesipleri arasında Devlet Kethüdası Hâlet Efendi gibi dönemin siyasî hayatında çok büyük rol oynamış kişiler de vardır. Ali Nutkî Dede'nin kardeşi Abdûlbakî Nâsır Dede ise, ünlü şair Keçecizâde İzzet Molla'yı yetiştirmiştir. 1804-1820 yılları arasında meşihat görevi yapan Nâsır Dede aynı zamanda bir musîkî nazariyatçısıdır. *Tahrîriyetü'l-Mûsîkî* ve *Tetkîk ü Tahkîk* başlıklı eserlerinde Türk musîkîsi için geliştirdiği bir nota yazımının esaslarını sergilemiştir. Nâsır Dede'nin kardeşi Abdurrahim Kûnhî Dede, ünlü bir bestekârdır. Bu ailenin en ünlü üyesi ise, hiç kuşkusuz Osman Salahaddîn Dede olmuştur. Abdûlbakî Nâsır Dede'nin oğlu olan Salahaddîn Dede, 50 yılı aşkın bir süre Yenikapı Mevlevîhânesi meşihatinde bulunmuştur. Salahaddîn Dede'nin en dikkat çekici özelliği, Tanzimat kadrolarıyla kurduğu siyasî ilişki sonucunda Yenikapı Mevlevîhânesi'ni özgürlük fikirlerinin tartışıldığı modernleşme yanlısı bir kuruma dönüştürmüş olmasıdır. Müntesipleri arasında Tanzimat'ın iki büyük sadrazamı Keçecizâde Fuad Paşa ile Âli Paşa'nın bulunması, bu şeyhin önemini açık bir şekilde gözler önüne sermektedir. Ayrıca Mısırlı Kâmil Paşa ve Şeyhülislâm Sâhib Molla da, Salahaddîn Dede'nin sohbet meclislerine katılmışlardır. Fakat Salahaddîn Dede'nin yakın dönem siyasî tarihimizdeki rolünü belirleyen kişi, Sadrazam Midhat Paşa olmuştur. I. Meşrutiyet Anayasası'nın ilk tartışıldığı yer, Yenikapı Mevlevîhânesi'dir. Midhat Paşa aracılığıyla Namık Kemal'in öncülük ettiği Yeni Osmanlılar hareketi içinde yer alan Osman Salahaddîn Dede, diğer Anayasacı aydınlar gibi V. Murad'ı desteklemiş, bu nedenle II. Abdülhamid tarafından Yenikapı Mevlevîhânesi sürekli gözetiminde tutulmuştur. Tanzimat'ın getirdiği idarî reformlar sonucunda şeyhülislâmlığa bağlı olarak kurulan ve tarikatları devlet denetimine sokmayı amaçlayan Meclis-i Meşayih'in de ilk başkanı olan Salahaddîn Dede, İstanbul'daki Mevlevî ailelerinin merkezî otoriteyle kurdukları siyasî ilişkiyi en çarpıcı şekilde gösteren temel bir figürdür.

Sonuç olarak şu söylenebilir. İstanbul'daki Mevlevî şeyh aileleri, 17. yüzyıldan itibaren aşama aşama nüfuz kazanmışlar, bunun sonucunda izledikleri modernleşme yanlısı siyasetle Osmanlı Sarayı'nın yakın desteğini arkalarına alıp,

Ekrem Işın

Konya'daki Çelebilik Makamı'nı âdeta bir tasdik merciine indirmişlerdir. Kültürel açıdan ise, İstanbul'un gündelik hayatıyla yoğrulan rafine bir Mevlevî estetiğinin ortaya çıkmasını sağlamışlardır. Şeyh Galib ve İsmail Dede Efendi gibi kıymetlerin yetişmesinde, bu ailelerin hazırladıkları kültürel zeminin payı, hiç kuşku yok ki tartışılmayacak değerdedir.